
ქართული სასულიერო-საეკლესიო მწერლობა /
Georgian Religious Literature

ლელა ხაჩიძე

Lela Khachidze

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი

Faculty of Humanities

ბიზანტიური ჰიმნოგრაფიის ერთი უცნობი ნიმუში

One Unknown Specimen of Byzantine Hymnography

Among 9th-century Byzantine hymnographers, there is one relatively lesser-known author who is referred to as Markos Sabbaite, Markos from Otranto or Markos the Monk in scholarly literature.

Markos the Monk is most known for the hymn intended for Holy Saturday, which he attached to the hymn of the outstanding hymnographer – Kosmas of Jerusalem.

The study of Georgian manuscripts, particularly Lenten Triodion under George the Athonite's redaction, has revealed a hitherto unknown hymn composed by this author – a hymnographic canon, which is intended for the same day – Holy Saturday.

This unique collection attests the peculiarity characteristic of the work of its compiler, George the Athonite, who is extremely accurate in indicating the hymn writers and defining their texts. In a vast repertoire, in conditions of a large number of manuscripts and various testimonies, tremendous effort in identifying the authors lost over time is the most important peculiarity of George the Athonite's activity.

In Lenten Triodion under George the Athonite's redaction (Paris. Georg. 5) the author's name Mark[o]z is written at the beginning of the hymn. A comparison with previous manuscripts revealed that this hymnographic

canon of Markos the Monk was translated into Georgian for the first time by George the Athonite.

This hymnographic canon of Markos is an excellent example of ecclesiastical poetry. It is based on the “Gospel”, namely, the episodes depicting Great Sabbath not only in content, but also in phraseology. There are other biblical testimonies in the hymn. The odes of the hymn are characterized by refrains which are linked to biblical hymns attached to the psalms.

This hymnographic canon consists of 8 odes. From the point of view of the composition, the following circumstance deserves attention: the hymn contains two ninth-odes. The first of them begins with the dialogue between the Savior and the Mother of God standing near the crucifixion and continues with captivating of the hell.

No less impressive is the second version of the ninth ode of the canon, in which the deep theology characteristic of the author is clearly visible. Here, the symbolism of the tree is conveyed with great skill – the healing of Adam’s pole (i.e. the tree) punished by “vision of the taste of the wood” on the cross and understanding of the Savior as “a tree of life”.

At the beginning of the hymn, the relationship between the divine and human nature is discussed at the time of the crucifixion, when it was the mankind suffered the passion rather than the divine nature.

As it turns out, both in the canon of Great Saturday and in other hymn of the same day, the same hirmos is used by Markos the monk. In the canon, this hirmos is indicated only by the initial words, but in other hymn it is presented in full text, as in the first troparion of the hymn.

The scholarly literature on Markos the monk does not mention this hymn. This is a hitherto unknown work by this author.

It is interesting to mention that this hymn is not included even in the reductions of Greek and Slavic Lenten Triodions available today, where only certain sections of it (troparia) are found, included in the hymn of another author.

This hymnographic canon of Markos the Monk is not included in the modern Georgian Triodion, which exists after the reform carried out by Anton I. In modern Georgian Triodion on the occasion of the Great Shabbat, other hymnographic canon is presented.

Thus, this hymn represents an unknown specimen of Byzantine hymnography. In ancient Georgian manuscripts, in particular in Lenten Triodion under George the Athonite's redaction, both its full text and a reference to the Greek author can be found.

საკვანძო სიტყვები: ჰიმნოგრაფია, მარკოზ ბერი, გიორგი მთაწმინდელი, მარხვანი, უცნობი ნიმუში

Key words: Hymnography, Mark the Monk, George the Athonite, Lenten Triodion, Unknown Specimen

IX საუკუნის ბიზანტიელ ჰიმნოგრაფთა შორის არის შედარებით ნაკლებად ცნობილი ავტორი, რომელიც ბერძნულ და სხვაენოვან წყაროებში მოიხსენიება მარკოზ საბაწმიდელად, მარკოზ ოტრანტელად ან მარკოზ ბერად. შედარებით მწირია მის შესახებ არსებული სამეცნიერო ლიტერატურაც.

მარკოზი მოიხსენიება ნიკიფორე კალისტოს ქსანთოპულოსის (XIII-XIV სს.) ერთ იამბიკოში, სადაც ჩამოთვლილია ბიზანტიისა და პალესტინის ცნობილი ჰიმნოგრაფების სახელები. ესენია: კოზმა იერუსალიმელი, იოანე დამასკელი, თეოდორე და იოსებ სტუდიელეები, იოსებ ჰიმნოგრაფი, ანდრია კრიტელი, თეოფანე, გიორგი, ლეონი, მარკოზი და კასია:

Οἱ τὰ μέλη πλέξαντες ὕμνων ἐνθέων
ἢ λύρα τοῦ Πνεύματος Κοσμᾶς ὁ ξένος,
Ὀρφεὺς νεαρὸς ἢ Δαμασκόθεν χάρις,
καὶ Θεόδωρος, Ἰωσήφ οἱ Στουδίται,
Ὀργανὰ τὰ κράτιστα τῆς μουσουργίας,
ξενὴ τε σειρὴν Ἰωσήφ ὕμνογράφος,
μέλος παναρμόνιον Ἀνδρέας ἐκρότεις
καὶ Θεοφάνης ἢ μελιχρὰ κινύρα
Γεώργιος, Λέων τε, Μάρκων, (leg. Μάρκος), Κασία.²

(Molina et al., 2004, 57)

ჩვენამდე მოღწეული ცნობების თანახმად, თავდაპირველად მარკოზი იყო საბაწმინდაში მოღვაწე ბერი, შემდეგ კონსტანტინოპოლის წმ. მოქიას ტაძრის იკონომოსი, შემდეგ კი ოტრანტის ეპისკოპოსი (Филарет, 1902, გვ. 308). ის ცნობილი ყოფილა სიბრძნით და ცხოვრების მკაცრი წესით.

მიქაელ გლიკასი, სვიმეონ ლოლოთეტი და გიორგი ბერი გვამცნობენ მისი წინასწარმეტყველების შესახებ. ამ ცნობების თანახმად, მარკოზ ბერმა უწინასწარმეტყველა იმპერატორ ლეონ ბრძენს, სიკვდილის შიშით შეპყრობილს, რომ კიდევ ათი წელი იცოცხლებდა. ასეც მოხდა (Филарет, 1902, ს. 308).

მარკოზ ოტრანტელი ძირითადად ცნობილია დიდი ოთხშაბათის ოთხსაგალობლით (ოთხი ოდისაგან შედგენილი გალობით), რომელსაც საინტერესო ისტორია აქვს.

როგორც ცნობილია, დიდმარხვის ლიტურგიის ერთ-ერთი უნიშვნელოვანესი კომპონენტია დიდი შაბათის განგება. ამ დღისთვის ოთხსაგალობელი შეუთხზავს დიდ ბიზანტიელ ჰიმნოგრაფს – კოზმა იერუსალიმელს (მაიუმელს). ისტორიული წყაროების მოწმობით (თეოდორე პროდრომე, გიორგი ამარტოლი) IX საუკუნეში კოზმას საგალობელზე ოთხსაგალობელი დაურთავს პოეტ ქალს – კასიას, მაგრამ მიზანშეუწონლად მიუჩნევიათ კოზმა იერუსალიმელის საგალობელზე ქალის მიერ შექმნილი საგალობლის დართვა, ამიტომ დაავალეს მარკოზ ოტრანტელს სხვა ოთხსაგალობლის შეთხზვა. მართლაც, მარკოზმა შექმნა ოთხსაგალობელი კასიას ძლისპირებზე. ამრიგად, მარკოზის ეს საგალობელი კასიას მიერ შექმნილ რიტმულ-მელოდიურ საზომებს ემყარებოდა. დიდი შაბათისთვის განკუთვნილი ეს კომპილაციური კანონი ლათინური თარგმანითაცაა ცნობილი (Филарет, 1902, ს. 308-309).

ამ ოთხსაგალობლის გარდა, სამეცნიერო ლიტერატურაში, უშუალოდ ჰიმნოგრაფიის დარგში, მარკოზ ბერს აკუთვნებენ კიდევ ერთ ჰიმნოგრაფიულ კანონს, რომელიც მარიამ მეგვიპტელს ეძღვნება (Карабинов, 1910, ს.188).

ქართული ხელნაწერების, კერძოდ გიორგი მთაწმიდელის რედაქციის „მარხვანის“ შესწავლამ გამოავლინა ამ ავტორის დღემდე უცნობი ვრცელი ფორმის საგალობელი – ჰიმნოგრაფიული კანონი, რომელიც იმავე დღის – დიდი შაბათისთვისაა განკუთვნილი.

გიორგი მთაწმიდელის რედაქციის „მარხვანი“, რომელიც გასულ წელს გამოქვეყნდა, შეიცავს VI-XI საუკუნეების ბიზანტიური ჰიმნოგრაფიის მრავალრიცხოვან ნიმუშებს, რომელთა ავტორები არიან ქრისტიანული ეკლესიისა და სასულიერო პოეზიის უდიდესი წარმომადგენლები (მარხვანი, I-II, 2022). მათი უმეტესობა თავად გიორგი მთაწმიდელის მიერაა თარგმნილი ბერძნულიდან ან მის მიერაა რედაქტირებული. მსგავსი სისრულის კრებული დღეისათვის ცნობილ ბერძნულ „მარხვანებში“ არ გვხვდება, რასაც ადასტურებს თავად წმინდანის სიტყვები: „ჭეშმარიტად სწორი ამისი არცა ბერძენთა თანაღა იპოვების, არცა ქართველთა“. ამის საფუძველს მას აძლევდა საბერძნეთის ეკლესიის და ბიზანტიური მწერლობის ზედმიწევნით ცოდნა. ამას ხელს უწყობდა ის გარემოებაც, რომ წმინდანს მოღვაწეობა მოუხდა იმდროინდელი ქრისტიანული კულტურის მრავალცენტრში – ათონზე, შავ მთაზე, კონსტანტინოპოლში, იერუსალიმსა და საქართველოში.

ამ უნიკალურ კრებულში დასტურდება მისი მუშაობისათვის დამახასიათებელი კიდევ ერთი თავისებურება. ეს არის დიდი სიზუსტე საგალობლებისათვის ავტორების მითითებასა და მათი ტექსტების დადგენაში. უზამაზარ რეპერტუარში, ხელნაწერთა დიდძალი რაოდენობისა და განსხვავებული ჩვენებების პირობებში, დროთა განმავლობაში დაკარგული ავტორების გამოსავლენად გაწეული დიდი შრომა გიორგი მთაწმიდელის მოღვაწეობის უმნიშვნელოვანესი თავისებურებაა.

კვლევამ ცხადყო, რომ გიორგი მთაწმიდელი ხშირად უთითებს თვით კომპილაციური საგალობლების ცალკეული ნაწილების ავტორებსაც კი. მის მიერ ამ მხრივ ჩატარებული სამუშაო დიდ მნიშვნელობას იძენს, რადგან ბერძნული და სლავური მარხვანების არსებულ გამოცემებში, ჩვეულებრივ, დაკარგულია მათი კომპილაციურობის გაგება. თავის დროზე რამდენიმე ავტორის კომპილაციით შედგენილი საგალობლები ახლა რომელიმე ავტორთაგანს მიეწერება, ავტორწაუწერელი ან დაკარგულია.

გიორგი მთაწმიდელის რედაქციის მრავალრიცხოვან „მარხვანებს“ შორის განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს პარიზის ეროვნულ ბიბლიოთეკაში დაცული ავტოგრაფული მნიშვნელობის ხელნაწერი – Paris. Georg. 5. ამ ვრცელ ხელნაწერში, განსაკუთრებით მის პირველ ნაწილში (1-216v) საგალობლების დიდ ნაწილთან მითითებულია ავტორები (იოანე მინჩხის პოეზია, 1987, გვ. 69-74). როგორც გავარკვიეთ, ეს ხელნაწერი გადაწერილი უნდა იყოს შავ მთაზე, ანტიოქიაში, 1056-1059 წლებში (მარხვანი, I-II, 2022, გვ. XIII).

დიდი შაბათის განგებაზე (210v –212r) Paris. Georg. 5-ში დაცულია ვრცელი ფორმის საგალობელი: „დიდსა შაბათსა. სხუანი გალობანი. ჳმაჲ ბ გუერდი. ძლ. რომელმან დაფარა სი. – ქრისტე, მკსნელო ჩუენო...“. საგალობლის დასაწყისთან კიდევ ვერტიკალურად მიწერილია ავტორის სახელი – მარკ[ო]ზ.

ეს ჰიმნოგრაფიული კანონი 8 ოდისაგან შედგება. არ შეიცავს II ოდას – „მოიხილესა“. ანალოგიური ვითარებაა გიორგი მთაწმიდელის „მარხვანის“ შემცველ ხელნაწერში – Ath-38, რომელიც აგრეთვე XI საუკუნით თარიღდება (ლ. ჯღამაია, 1992).

გიორგი მთაწმიდელის „მარხვანებში“ მარკოზის სახელით შემონახული ეს კანონი არ გვხვდება X საუკუნის სინურ იადგარებში (აღწერილობა, სინური კოლექცია, I, 1978).

ის არაა შესული Sin-5 და Sin-75 ხელნაწერებში (აღწერილობა, სინური კოლექცია, II, 1979, გვ. 8-27; 45-58), რომლებიც, როგორც კვლევამ გვიჩვენა, უშუალოდ უსწრებს წინ გიორგი მთაწმიდელის რედაქციის „მარხვანს“ და მის ერთ-ერთ წყაროს წარმოადგენს.

ამრიგად, მარკოზ ბერის ეს ჰიმნოგრაფიული კანონი ქართულ ენაზე პირველად გიორგი მთაწმიდელს უთარგმნია.

კანონის I ოდასთან მითითებულია ძლისპირი – „რომელმან დაფარა სი“. საინტერესოა, რომ ამავე (დიდი ოთხშაბათის) დღისათვის განკუთვნილ მარკოზის ოთხსაგალობელსაც იგივე ძლისპირი აქვს.

ამრიგად, როგორც დიდი ოთხშაბათის კანონში, ისევე როგორც ამავე დღის ოთხსაგალობელში მარკოზ ბერი ერთსა და იმავე ძლისპირს იყენებს. კანონში ეს ძლისპირი მხოლოდ დასაწყისი სიტყვებითაა მითითებული, ოთხსაგალობელში კი სრული ტექსტით, გალობის პირველ ტროპარადაა წარმოდგენილი:

*„რომელმან დაფარა
სიღრმესა მდევარი,
ესე დღეს დაფარეს
ქუეყანასა შინა
შვილთა მათ ზღვსა ჯსნილთასა,
ხოლო ჩუენ შემსხმელთაებრ ჳმა-ვეოთ:
„უფალსა უგალობდეთ,
რომელი დიდებულ არს“.*

მარკოზის ეს ჰიმნოგრაფიული კანონი, ისევე, როგორც მისი სახელით ცნობილი ოთხსაგალობელი, სასულიერო პოეზიის შესანიშნავი ნიმუშია. წარმოვადგენთ მის ერთ-ერთ ტროპარს:

*„რაჟამს ჳურიათა
კრებულმან სამშჳულითა
შეგმსჳულეს, მაცხოვარ,
ყოველთა ცხორებად,
უჯორცოთა წესნი განჳკრთეს,
გიხილეს რად ჳუარსა ჳედა
ჯუაცუმული უშჳულოთა
შორის, ქრისტე მეუფეო“.*

(საგალობლის I ოდა)

საგალობელი, ბუნებრივია, ემყარება „სახარებას“, კერძოდ, დიდი შაბათის ამსახველ ეპიზოდებს არა მხოლოდ შინაარსობრივად, არამედ ფრაზეოლოგიურადაც:

„დედათა მიმართ
კმა-ყო ანგელოზმან, ნათლითა საღმრთოდთა
შემკობილმან, მხიარულად:
„ვითარცა მკუდარსა
რად ეძიებთ ცხოველსა მას, რამეთუ აღდგა, ვითარცა
პირველვე ჰრქუა მოწაფეთა“
(საგალობლის IV ოდა)

შდრ. „და ვითარ შეშინებულ იყვნეს იგინი და დაედრიკნეს პირნი მათნი ქუეყანად, ჰრქუეს მათ: „რადსა ეძიებთ ცხოველსა მას მკუდართა თანა? არა არს აქა, არამედ აღდგა. მოიკსენეთ, ვითარცა-იგი გეტყოდა თქუნენ, ვიდრე იყოლა იგი გალილეას“ (ლოუკა 24, 5-6).

საგალობელში გვხვდება სხვა ბიბლიური დამოწმებებიც. მაგ;

„სულისა მიერ
წმიდისა წინადთვე
საღმრთოდ შობად შენი
გვქადაგა ესადა“.
(საგალობლის V ოდა)

იგულისხმება ესაიას ცნობილი წინასწარმეტყველება: „აჰა, ქალწულმან მუცლად-იღოს და და შვას ძე...“ (ესაია 7, 14).

საგალობლის ცალკეული ოდებისათვის (კურთხეულარსა, აკურთხევდითსა) დამახასიათებელია რეფრენები: „ღმერთო, მკსნელო ჩუენო, კურთხეულ ხარ შენ“ და „ამისთვს/რომელსა ერნი აგამაღლებენ მარადის“. ეს რეფრენები აგრეთვე ბიბლიიდან მოდის. პირველი მათგანის წყაროა მეშვიდე ბიბლიური გალობის პირველი მუხლი: „კურთხეულ ხარ შენ, უფალო ღმერთო მამათა ჩუენტაო“ (ფსალმუნნი, 1960, გვ. 433), მეორე რეფრენი კი მერვე ბიბლიური გალობას უკავშირდება: „უფალობდით და უფროდსად აამაღლებდით მას უკუნისამდე“ (ფსალმუნნი, 1960, გვ. 439). ეს ბუნებრივია, რადგან, როგორც ცნობილია, ჰიმნოგრაფიული კანონის ოდები შესაბამის ბიბლიურ გალობებს უკავშირდება. კანონის ოდების სახელწოდებებიც შესაბამისი ბიბლიური გალობებიდან მოდის (ძლისპირნი, 1971, გვ. 040-041). ასე რომ, მარკოზის ამ კანონის მეშვიდე და მერვე ოდე-

ბის (აკურთხეულარსა და კურთხევდითსა) კავშირი შესაბამის –
მეშვიდე და მერვე ბიბლიურ გალობებთან კანონზომიერია.

კომპოზიციის თვალსაზრისით ყურადღებას იმსახურებს შემ-
დეგი გარემოება: საგალობელი შეიცავს ორ მეცხრე ოდას – „ადი-
დებდითსას“. პირველი მათგანი იწყება ჯვარცმასთან მდგომი
ღვთისმშობლისა და მაცხოვრის დიალოგით და გრძელდება ჯო-
ჯოხეთის წარტყუნვით.

არანაკლებ შთამბეჭდავია კანონის მეორე „ადიდებდითსა“,
რომელშიც ავტორისათვის დამახასიათებელი ღრმა ღვთისმეტყვე-
ლება ცხადად ჩანს:

*„ხისა გემოდსხილვითა
დაშჯილი, ძელისა მიერ
ჯუარისა განჰკურნე, ქრისტე,
პირველ ადამ,
და ნათესავითურთ უკუდავ ჰყავ,
ამისთვის ხედ ცხორებისად
გიცნობთ, ყოლადძლიერო,
და ძრწოლით გადიდებთ“.*

როგორც ვხედავთ, დამოწმებულ ტროპარში დიდი ხელოვ-
ნებითაა გადმოცემული ხის სიმბოლიკა – „ხისა გემოდსხილვითა“
დასჯილი ადამის ძელის (ანუ ხის) ჯვართვე განკურნება და
მაცხოვრის, როგორც „ხედ ცხორებისად“ გააზრება.

ღრმა ღვთისმეტყველების ნიმუშები საგალობელში სხვაგანაც
გვხვდება. ასე მაგ, კანონის მეხუთე ოდა („დალატყავსა“) იწყება
შემდეგი ტროპარით:

*„განიმსჭუალე,
არა მოწყლულ იქმენ
საღმრთოდთა
ბუნებითა, ქრისტე,
რამეთუ დაღათუ ივნე
ჯორცითა მრავალსახედ,
უვნებლადვე ეგო*

*ღმრთეებრ ბუნებაჲ შენი უხილავი,
ამისთვის ჯორციტა
ვნებულად გქადაგებთ
და ღმრთეებრ უვნებელად აღვიარებთ“.*

საგალობლის დასაწყისში ღვთაებრივი და ადამიანური ბუნების ურთიერთმიმართებაზეა საუბარი ჯვარცმის დროს, როცა ვნებას განიცდიდა კაცება („განიმსჭუალე“) და არა ღვთაებრივი ბუნება:

*„არა მოწყულულ იქმენ
საღმრთოთა
ბუნებითა“.*

მარკოზ ბერის შესახებ არსებულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ეს საგალობელი დასახელებული არ არის. ეს საგალობელი შესული არ არის არც ბერძნული და სლავური „მარხვანების“ დღეისათვის არსებულ გამოცემებში, სადაც მხოლოდ მისი ცალკული მონაკვეთები (ტროპარები) გვხვდება, რომლებიც ჩართულია სხვა ავტორის საგალობელში (Τριῶδιον, 1879; Τριῶδιον, 1975; Триодъ Постная, I – II, 1975).

გიორგი მთაწმიდელის „მარხვანში“ დაცული მარკოზ ბერის ეს ჰიმნოგრაფიული კანონი არაა შესული არც თანამედროვე ქართულ „მარხვანში“, რომელიც ანტონ I-ის მიერ ჩატარებული რეფორმის შემდგომდროინდელია. აქ არ გვხვდება გიორგი მთაწმიდელის „მარხვანში“ დაცული მცირე ფორმის საგალობლების დიდი ნაწილიც. დიდი შაბათის განგებაზე თანამედროვე ქართულ „მარხვანში“ მხოლოდ მცირე ფორმის რამდენიმე საგალობელი და ერთი – კომპილაციური ჰიმნოგრაფიული კანონია წარმოდგენილი, რომლის ავტორები არიან მარკოზ ოტრანტელი და კოზმა იერუსალიმელი (ტრიოდოიონი, 1901, გვ. ფო-ფოჭ).

მარკოზ ბერის დიდი შაბათისთვის შექმნილი ჰიმნოგრაფიული კანონი კი, როგორც ირკვევა, დღემდე მხოლოდ ქართული თარგმანითაა შემორჩენილი და ბიზანტიური ჰიმნოგრაფიის დღემდე უცნობ ნიმუშს წარმოადგენს.

გამოყენებული ლიტერატურა:

- იოანე მინჩხის პოეზია. (1987). ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა და გამოკვლევა დაურთო ლელა ხაჩიძემ, თბილისი: „მეცნიერება“.
- მარხვანი. (2022). წმ. გიორგი მთაწმიდელის რედაქცია, I-II, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს და საძიებლები დაურთეს ლელა ხაჩიძემ, ექვთიმე კოჭლამაზაშვილმა, ლიანა ახოზაძემ და ეკა კვიციანიამ, ლელა ხაჩიძის რედაქციითა და გამოკვლევით, თბილისი: „ვერჟე“.
- ტრიოდონი. (1901). ტფილისი: ექვთიმე ხელაძის სტამბა.
- ფსალმუნნი. (1960). ძველი ქართული რედაქციები X-XIII საუკუნეთა ხელნაწერების მიხედვით, გამოსცა მზექალა შანიძემ, თბილისი: „საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა“.
- ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. (1978). სინური კოლექცია, I, შეადგინეს და დასაბეჭდად მოამზადეს: ელ. მეტრეველმა, ც. ჭანკიევმა, ლ. ხევსურიანმა, ლ. ჯღამაიამ, თბილისი: „მეცნიერება“.
- ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, (1979). სინური კოლექცია, II, შეადგინეს და დასაბეჭდად მოამზადეს: ც. ჭანკიევმა და ლ. ჯღამაიამ, თბილისი: „მეცნიერება“.
- ძლისპირნი. (1971). ორი ძველი რედაქცია X-XI სს. ხელნაწერების მიხედვით, გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო ელენე მეტრეველმა, თბილისი: „მეცნიერება“.
- Ath-38-ის აღწერილობა. (1992). ლ. ჯღამაიას ნაშრომი, ხელნაწერის სახით.
- Momina M. and Trunte, N. (2004). Triodion und Pentekostarion. Nach slavischen Handschriften des 11.– 14. Jahrhunderts, Paderborn: „Verlag Ferdinand Schöningh“.
- Τριῳδιον. (1879). Rome: press of Ghent University.
- Τριῳδιον. (1975). Αθήνα: press of the Academy of Athens.
- Карабинов, И. (1910). Постная Триодъ, Санкт-Петербург: „Типография В. Д. Смирнова“.
- Филарет. (1902). Исторический обзор песнопевцев и песнопения греческой Церкви, Санкт-Петербург: „Издательство книгопродавца И. Л. Тузова“.
- Триодъ Постная. (1975). I – II, Москва: „Типография, № 5“.

Refereces:

- Ath-38-is aghts'eriloba. (1992). L. Jghamaias nashromi, khelnats'eris sakhit. [Description of Ath-38. L. Jghamaya's work, in the form of a manuscript].
- Dzlisip'irni. (1971). Elene Met'revelis gamotsema. [Hirmoi]. Tbilisi: press of the Georgian academy of sciences.
- Ioane Minchkhis P'oezia. (1987). Lela Khachidzis gamotsema. [Poetry of Ioane Minchkhi]. Tbilisi: "Metsniereba".
- Kartul khelnat'serta aghts'eriloba. (1978). Sinuri k'oleksia, I. E. Met'revelis, Ts. Ch'ankievis, L. Khevsurianis da L. Jghamaias gamotsema. [Description of Georgian Manuscripts, Sinaitic Collection, I]. Tbilisi: "Metsniereba".
- Kartul khelnat'serta aghts'eriloba. (1979). Sinuri k'oleksia, II, [Description of Georgian Manuscripts, Sinaitic Collection, II]. Tbilisi: "Metsniereba".
- Markhvani. (2022). Ts'm. Giorgi Mtats'midelis redaktsia, gamomtsemlebi: Lela Khachidze, Ekvtime K'och'lamazashvili, Liana Akhobadze da Ek'a K'virk'velia. [Lenten Triodion in the redaction of George the Athonite]. I-II. Tbilisi: „VerJe“.
- Psalmunni. (1960). Mzekala Shanidzis gamotsema. [Psalms]. Tbilisi: "Metsniereba".
- Triodioni. (1901). [Triodion]. Tbilisi: press of Eqvtime Kheladze.
- Momina M. and Trunte, N. (2004). Triodion und Pentekostarion. [Triodion and Pentekostarion]. Paderborn: „Ferdinand shöning“.
- Τριῳδιον. (1879). Rome: press of ghent university.
- Τριῳδιον. (1975). Athens: Press of the Academy of Athens.
- Filaret. (1902). Istoricheskiy obzor pesnopenstv i pesnopenia grecheskoivy tserkvi. [Historical Review of the Hymnographers and Hymns of Greek Church]. Sankt-Peterburg: izdatelstvo I. L. Tuzova.
- Karabinov I. (1910). Postnaia Triod'. [Lenten Triodion]. Sankt-Peterburg: "tipografia V. D. Smirnova".
- Triod' Postnaia. (1975). [Lenten Triodion]. I – II. Moscow: „tipografia №5“.